

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΑΝΑΤΟΛΗ ΚΑΙ ΔΥΣΗ: ΠΑΡΕΛΘΟΝ, ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΜΕΛΛΟΝ

Χαράλαμπος ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

SUMMARY: At the beginning of the 20th century, interest in Byzantine pottery was confined to private collectors. Henry Wallis published pottery from excavations in Constantinople in 1907 and triggered interest in the historical and artistic value of this neglected archaeological material. The catalogue of Byzantine ceramics published by Jean Ebersolt in 1910 included pottery from Constantinople and elsewhere which had been collected in the Archaeological Museum in Constantinople.

In the period between the Wars, research into Byzantine pottery received an impetus from the excavations conducted by the French Armée d'Orient in the Mangana district in Constantinople (1921-1923) and by the British in the Hippodrome (1927-1928) and the Great Palace (1935-1938) in Constantinople. As a higher archaeological official in the Archaeological Museum of Constantinople, Theodore Macridy observed the excavations in Mangana and the Hippodrome, and in the '30s he mounted the first systematic exhibition of Byzantine ceramics in the Benaki Museum in Athens. At about the same time, Andreas Xyngopoulos put together a collection of pottery in Thessaloniki, and excavational material from Sparta, Corinth, Athens, Preslav, and Cilicia in Asia Minor was being processed. A similar degree of interest had also begun to be drawn in the eastern parts of the Byzantine world (Cyprus, Syria, and Palestine). The purpose of the investigations carried out in this period was to classify the material according to its decoration and its dating, based, in the best cases, on coins found in closed excavational levels. Byzantine pottery was also being exhibited in museums at this time.

Following a decline during the Second World War and the period immediately afterwards, interest in Byzantine glazed pottery has grown in the past few decades, and numerous investigations, studies, and exhibitions have seen the light of publicity. This is due in large part to the development of the archaeological methods that are now employed in Byzantine research, which is no longer confined to works of art. Ceramics (Byzantine and Postbyzantine) are mostly treated as archaeological material.

Research into Byzantine pottery has shifted focus in recent years. The tendency to group finds according to their decoration has largely given way to questions of dating and, particularly, provenance. In the past, as indeed today, problems of dating were resolved mainly by correlating stratified pottery with coins. Firm answers to questions of provenance are produced by careful investigations which locate remains of pottery kilns and refuse from the pottery-making process, such as wasters, for instance, which were discarded as unmarketable, usually near pottery workshops.

The processing of the ceramic material in this category, together with the experience of classifying the groups according to their decoration (which presupposes knowledge of processing techniques) turned researchers' interest in the direction of the technology of Byzantine glazed ceramics. Modern technology is now being used to develop programmes for analysing the clay used in glazed pottery, with a view to grouping the wares and thus pinpointing specific areas of pottery production.

There is still active interest in the iconography of Byzantine glazed ceramics, which often depicts scenes of everyday life.

There is also a growing interest in the connections between Byzantine pottery and the East and West. In terms of its decorative techniques, and sometimes of its iconography and decorative themes, Byzantine glazed pottery shares similarities with the ceramics produced in the Eastern world, which has led to the suggestion that Byzantine pottery was influenced by the East and modelled on Eastern pottery. The connection, if any, between Byzantine and Eastern ceramics has not yet been fully established and investigation of this particular issue is in its infancy.

Byzantine pottery, and most notably the technique of sgraffito, influenced Western pottery, and in the first half of the 13th century Byzantine plates which had reached Northern Italy via trade were used as models by local Italian workshops.

Α. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ βυζαντινὰ ἔφυαλωμένα κεραμικὰ δὲν ἦταν ἄγνωστο στὰ τέλη τοῦ περασμένου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας· ἦταν ὅμως περιορισμένο κυρίως σὲ ἴδιωτες συλλογεῖς. Γ' αὐτὸ καὶ πρωτοποριακὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀρχαιοσυλλέκτη καὶ ἐπιμελητῆ τοῦ Τυμήματος Μεσαιωνικῆς καὶ Ἀναγεννησιακῆς Τέχνης στὸ Αὐτοκρατορικὸ Μουσεῖο Ἐρμιτάξ στὴν Πετρούπολη V.G. Bock, ὃχι

μόνο νὰ συγκεντρώσει ἀπὸ τὰ παρόλια τῆς Χερσονήσους κεραμικὰ βυζαντινά, ἀλλὰ καὶ νὰ δημοσιεύσει τὸ 1897 δρισμένα ἀπὸ αὐτὰ μαζὶ μὲ ἄλλα κεραμικὰ ἀπὸ τὸν Καύκασο καὶ τὴν Κριμαία (Poteries vernissées du Caucase et de la Crimée, Mémoires de la Société des Antiquaires de France, Paris 1897, 193-220).

Τὰ βυζαντινὰ κεραμικὰ ἔρχονταν στὸ φῶς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἴτε στὸ περιθώριο συστηματικῶν ἀνα-

σκαφῶν σὲ γνωστές ἀρχαῖες πόλεις (Μύρινα, Πριήνη, Τρωάς, Πέργαμος, Σπάρτη, Κόρινθος κ.ἄ.) εἴτε, τυχαίως, σὲ ἐκσκαφές. Βυζαντινά ἐφυαλωμένα κεραμικά ἀπὸ τὴν ἐκσκαφὴ γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ νέου Ταχυδρομείου Κωνσταντινουπόλεως ἀγοράστηκαν ἀπὸ τὰ Μουσεῖα South Kensington (Victoria and Albert) τοῦ Λονδίνου καὶ Kaiser Friedrich τοῦ Βερολίνου καὶ ἀπὸ Ἰδιώτες. Τὰ σημαντικότερα ἀπὸ αὐτὰ δημοσίευσε ὡς ἔργα καλλιτεχνικῆς βιοτεχνίας ὁ Henry Wallis (*Byzantine Ceramic Art*, London 1907), ἐγκαυνιάζοντας μὲ τὴν παρότρυνση Ἰδιωτῶν συλλογέων, ὅπως τοῦ R. Martin τῆς Σουηδικῆς Ἀποστολῆς στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τοῦ C.M. Marling τῆς Βρετανικῆς Πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἴστορικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀξία τοῦ παραμελημένου αὐτοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ. Συνέχεια τοῦ ἐνδιαφέροντος ποὺ προκάλεσε τὸ βιβλίο τοῦ H. Wallis ἦταν ὁ κατάλογος βυζαντινῶν κεραμικῶν στὸ Μουσεῖο Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ δημοσίευσε ὁ Jean Ebersolt (*Catalogue des poteries byzantines et anatoliennes du Musée de Constantinople*, Constantinople 1910). Πρόκειται γιὰ συστηματικὴ παρουσίαση 158 κεραμικῶν ἀπὸ τὸ Παλαιὸ Σεράρι, τὸν Βοτανικὸ Κῆπο, τὸ νέο Μουσεῖο (1905) καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχές τῆς ἐπικράτειας, ποὺ εἶχαν συγκεντρωθῆ στὸ ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ συστηματικὴ παρουσίαση τοῦ καταλόγου αὐτοῦ ἔγκειται στὴν διαδοποίηση τῶν κεραμικῶν σύμφωνα μὲ τὴ διακόσμησή τους, ἀρχὴ ἥδη γνωστὴ στὴ μελέτη τῆς ιταλικῆς κεραμικῆς, τὴν ὁποία καὶ συνέχισαν οἱ ἔρευνητες τῆς βυζαντινῆς κεραμικῆς.

Μολονότι βυζαντινά ἐφυαλωμένα κεραμικά συμπεριλαμβάνονται στὸν κατάλογο τῶν ἔργων μικροτεχνίας στὸ Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου, ποὺ δημοσίευσε ὁ O. Wulff (*Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke*, Berlin 1909-1911), ἀπόφεις γενικότερες καὶ συστηματικὲς γιὰ τὴ βυζαντινὴ κεραμικὴ δὲν εἶχαν διαμορφωθῆ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, καὶ στὸ ἐγχειρίδιο γιὰ τὴ βυζαντινὴ τέχνη καὶ ἀρχαιολογία τοῦ O.M. Dalton (*Byzantine Art and Archaeology*, Oxford 1911), ὁ ἀναγνώστης διακρίνει στὶς λίγες γραμμές, ποὺ ἀφερώνονται στὴν κεραμική, μία περιέγεια γιὰ τὸ ἀγνωστὸ αὐτὸ κεφάλαιο τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας.

B. Ἐντονη δραστηριότητα γιὰ τὴ βυζαντινὴ κεραμικὴ ἀναπτύχθηκε μετὰ τὸν Α' παγκόσμιο πόλεμο μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Γαλλικῆς Στρατιᾶς τῆς Ἀνατολῆς στὴν περιοχὴ τῶν Μαγγάνων στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀνατολικὰ τοῦ Παλαιοῦ Σεραγίου (1921-1923) καὶ ἀργότερα, πιὸ συστηματικά, μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Βρετανῶν στὸν Ἰππόδρομο (1927-1928). Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Ιερὸν Παλάτιον (1935-1938) τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ δημοσίευση τῆς σχετικῆς μὲ τὴ βυζαντινὴ κεραμικὴ ἔκθεσης (Stevenson 1947),

τὰ πορίσματα τῆς ὅποιας προκαλοῦν ἀναφορὲς καὶ συζητήσεις μέχρι σήμερα, ὑπῆρξε καθοριστικὴ στὴ στροφὴ πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ πλέον ἀντιμετώπιση τῶν πρώτην συλλεκτικῶν ἔργων μικροτεχνίας σὲ ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ ἐπεξεργασμένο καὶ χρονολογημένο βάσει ἀνασκαφικῶν δεδομένων.

Οἱ ἀρχαιολογικὲς αὐτὲς ἔρευνες στὴν Κωνσταντινούπολη ἔφεραν στὴν ἐπικαιρότητα ἔνα γενικότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ βυζαντινὴ κεραμική. Μουσεῖα καὶ Συλλογές, ἐντυπωσιακά μεγάλο κατάλογο τῶν ὅποιων παρέθεσε ὁ David Talbot Rice στὴν πρώτη συνθετικὴ ἔργασία *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford 1930, ἐμπλούτισαν τὰ ἐκθέματά τους μὲ βυζαντινὰ κεραμικὰ προεχόμενα ἀπὸ ἀνασκαφές, δωρεές καὶ ἀγορές.

Τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον – κάτι σὰν μόδα θὰ ἔλεγα – εἶχε ὡς φυσικὸ ἀποτέλεσμα τὰ βυζαντινὰ κεραμικὰ νὰ μποῦν στὰ ἀρχαιοπλεῖα καὶ μέσω αὐτῶν καὶ τῶν Ἰδιωτῶν συλλογέων νὰ γνωρίσουν εὐρεία διάδοση. Ὁ κωνσταντινούπολίτης ἀρχαιοπάλης Ἀνδρόνικος Κιντάρογλου, τὸ ἀρχαιοπλεῖο τοῦ ὅποιου μετὰ τὸν πόλεμο ἀνέλαβε ὁ Γεώργιος Ζάκος, εἶχε συγκεντρώσει στὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου ἔνα πλούσιο ὑλικὸ βυζαντινῆς ἐφυαλωμένης κεραμικῆς προεχόμενο ἀπὸ ἐκσκαφές στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀλλοῦ, τὸν ὅποιον τὰ πολυτελέστερα κομμάτια, πλακίδια μὲ πολύχρωμη διακόσμηση, ἔφθασαν μέσω τοῦ γάλλου διπλωμάτη συλλογέα Jean Pozzi καὶ ἀργότερα, μετὰ τὸν Β' παγκόσμιο πόλεμο, μέσω τοῦ κωνσταντινούπολίτη ἀρχαιοπάλη Νίκου Αὐγέρη στὰ Μουσεῖα τοῦ Λούβρου, τῶν Σεβρῶν καὶ στὴ Walters Art Gallery.

Τὶς ἀνασκαφές στὰ Μάγγανα καὶ στὸν Ἰππόδρομο παρακολούθησε ὁ Θεόδωρος Μακρίδης μπέης, ὃς ἀνώτερος ἀρχαιολογικὸς λειτουργὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κωνσταντινούπολεως καὶ ἐκπρόσωπος τῆς τουρκικῆς κυβέρνησης. Ἀργότερα, στὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ '30, ὅταν τοῦ ἀνετέθη ἡ διεύθυνση τοῦ Μουσείου Μπενάκη στὴν Ἀθήνα, παραχώρησε στὸ Μουσεῖο τὴν συλλογὴ βυζαντινῶν κεραμικῶν ποὺ κατεῖχε ὁ ίδιος καὶ μεσολάβησε ὥστε ἡ συλλογὴ διστάκων βυζαντινῆς ἐφυαλωμένης κεραμικῆς, ποὺ εἶχε συγκεντρώσει ὁ Α'. Κιντάρογλου, νὰ δωρηθῇ στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, ἐπιμελήθηκε δὲ καὶ τὴν πρώτης παρουσίασής της μαζὶ μὲ ἄλλα βυζαντινὰ ἐφυαλωμένα κεραμικὰ διαφορετικῆς προέλευσης, ποὺ εἶχε ἀγοράσει ὁ Ἀντώνης Μπενάκης (*Μουσεῖον Μπενάκη* 1999).

Ἐνδεικτικὴ τοῦ ἐνδιαφέροντος ποὺ προκαλοῦσε ἡ βυζαντινὴ κεραμικὴ στὰ χρόνια τοῦ μεσοπολέμου ἀλλὰ καὶ τῆς περιορισμένης γνώσης γ' αὐτὴ εἶναι ἡ δραστηριότητα τοῦ κεραμέα ἀπὸ τὴν Κιουτάχεια τῆς Μικρᾶς Ασίας Μηνᾶ Ἀβραμίδη, ὁ ὅποιος μετὰ τὸ 1922 ἐγκαταστάθηκε στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἐπιδόθηκε στὴν παραγωγὴ «βυζαντινῶν» πιάτων, δρισμένα ἀπὸ τὰ ὅποια κόσμησαν εὐρωπαϊκὰ Μουσεῖα ὡς αὐθε-

ντικά. Βεβαίως, νοεῖται ότι ή περίπτωση τοῦ Μηνᾶ Ἀβραμίδη δέν θὰ ἡταν ἡ μοναδική.

Τὸ ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ βυζαντινὴ κεραμικὴ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεσοπολέμου δὲν περιοριζόταν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀναφέρεται συλλογὴ βυζαντινῶν κεραμικῶν σὲ διάφορες πόλεις: Στὴ Θεοσαλονίκη, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Α' παγκοσμίου πολέμου, ἡ Γαλλικὴ Στρατιὰ τῆς Ἀνατολῆς διεξήγαγε ἀνασκαφές στὴ Ροτόντα τοῦ Ἅγιου Γεωργίου καὶ στὴν περιοχὴ τῆς, κατὰ τὶς ὁποῖες συγκεντρώθηκαν βυζαντινὰ κεραμικά. Ὁ Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος συγκέντρωνε διστρακα βυζαντινῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὰ σκάμματα διάνοιξης τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἔργου καὶ ἄλλα σημεῖα τῆς πόλεως καὶ ὁ Γεώργιος Σωτηρίου ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές στὴ βασιλικὴ καὶ τὴν κρύπτη τοῦ Ἅγιου Δημητρίου. Στὴν Πρεσβιθάβα τῆς Βουλγαρίας ἡ ἀνακάλυψη σὲ ἀνασκαφές ἐντυπωσιακῶν βυζαντινῶν πολύχρωμων πλακιδίων μὲ διακοσμητικὰ θέματα καὶ παραστάσεις ἀγίων προκάλεσε συζητήσεις καὶ ὥθησε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν τρόπο ἑξακτίνωσης τῆς βυζαντινῆς πολυτέλειας καὶ ἐκτὸς Κωνσταντινουπόλεως. Κατὰ τὶς συστηματικὲς ἀνασκαφές τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ κυρίως στὴν Κόρινθο (Morgan 1942) ἐρευνήθηκαν προσεκτικὰ τὰ μεσαιωνικὰ στρώματα μὲ ἀποτέλεσμα τὰ βυζαντινὰ κεραμικὰ ποὺ συγκεντρώθηκαν μὲ στρωματογραφικὲς ἐνδείξεις νὰ ἀποκτήσουν στὴν Κόρινθο γιὰ πρώτη φορὰ μορφολογικὴ καὶ χρονολογικὴ ταυτότητα. Ἀνάλογα ἐνδιαφέροντα εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐμφανίζονται καὶ στὶς ἀνατολικές περιοχές τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου – Συρία, Παλαιστίνη, Κιλικία καὶ Κύπρο.

Ἄλλος τομέας ποὺ ἐμφανίστηκε τὴν ἐποχὴ τοῦ μεσοπολέμου εἶναι ἡ εἰκονογραφία. Μὲ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὶς γνώσεις, ποὺ εἶχαν γιὰ τὶς βυζαντινὲς πηγὲς ὁ Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος καὶ ἡ Mary Alison Frantz, κατέγραψαν σχέσεις παραστάσεων, ποὺ κοσμοῦν δοιομένα βυζαντινὰ ἀγγεία, μὲ δημοφιλῆ θέματα τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, ὁ Διγενής Ἀκρίτας, ὁ Μεγαλέξανδρος, οἱ κένταυροι τῶν παραμυθιῶν καὶ ἡ ζωὴ στὸν ἵπποδρομο, ὑπόδεικνύοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ τὴ θέση τῶν κεραμικῶν στὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων.

Γ. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἐφυαλωμένη κεραμικὴ γνώρισε μία ὑποχώρηση στὰ χρόνια τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου καὶ οἱ δημοσιεύσεις ποὺ παρουσιάστηκαν μετὰ τὴ λήξη τοῦ ἀφοροῦσαν προπολεμικὲς ἐρευναίς. Μετὰ τὴ δεκαετία τοῦ '40 νέες μελέτες καὶ ἐκθέσεις εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας. Τοῦτο δηφεύλεται στὴν κατ' ἐπίδραση τῆς προϊστορικῆς καὶ κλασικῆς ἀρχαιολογίας ἀνάπτυξη τῶν ἀρχαιολογικῶν μεθόδων, ποὺ ἐφαρμόζονται καὶ σήμερα στὴν ἐρευνα τοῦ Βυζαντίου· ὅχι μόνον τὰ βυζαντινὰ ἀλλὰ

καὶ τὰ μεταβυζαντινά (τοπικά, εἰσηγμένα ἀνατολικὰ καὶ δυτικὰ) καὶ τὰ νεώτερα κεραμικὰ ἀντιμετωπίζονται στὴν πλειονότητά τους ὡς ἀρχαιολογικὸ ὑλικό (π.χ. Kastelli, Khania 1997: 170-196). Δὲν ἀναζητοῦνται μόνο στὶς ἀνασκαφές, ποὺ εἶναι μία δαπανηρὴ καὶ πολύχρονη διαδικασία, ἀλλὰ καὶ στὶς ἐπισκοπήσεις (surveys) καὶ στὴν ἐρευνα τῶν ναυαγίων, ὅπως στὴν Ἀλόννησο, στὸ Serçe Liman καὶ στὸ Καστελλόριζο, καὶ τῶν οἰκοδομημάτων, ὅπου αὐτὰ χρησιμοποιήθηκαν ὡς διακοσμητικό (bacini) ἢ οἰκοδομικό ὑλικό. "Οπου καὶ ἀν βρίσκονται συγκεντρώνονται ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους μὲ προσοχὴ, οἱ ὅποιοι στὶς ἐκθέσεις τοὺς ὀλοένα καὶ συχνότερα κάνονται ἀναφορές σὲ κεραμικά. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις μάλιστα τὰ εύφηματα αὐτὰ καταγράφονται σὲ ίδιαίτερα κεφάλαια ἢ σὲ εἰδικοὺς τόμους, ὅπου πλὴν τῶν καταλόγων συζητοῦνται θέματα ταξινόμησης, χρονολόγησης καὶ προέλευσης, καὶ ἀνοίγουν νέες ἐρευνητικὲς καὶ μεθοδολογικὲς κατεύθυνσεις.

Συνθετικὸ δεῖγμα ἀνασκαφικῆς δραστηριότητας στὸν τομέα τῆς βυζαντινῆς κεραμικῆς εἶναι τὸ βιβλίο τοῦ A.L. Yakobson (1979) γιὰ τὰ πάσης φύσεως κεραμικὰ προϊόντα καὶ τὸν τρόπους παραγωγῆς των στὴ μεσαιωνικὴ Κρητικά. Συστηματικὴ δημοσίευση βυζαντινῆς ἐφυαλωμένης κεραμικῆς προερχομένης ἀπὸ ἀνασκαφή, ὅπου ἐκτὸς τοῦ νέου ὑλικοῦ παραδεδεγμένες ἀπόψεις ἐλέγχονται καὶ ἐξειδικεύονται βάσει τῶν νεώτερων ἀνασκαφικῶν εύφηματων καὶ προτάσσονται νέες ἀπόψεις γιὰ τὸν τρόπο διαδοποίησης καὶ τὶς χρονολογήσεις, εἶναι ὁ δεύτερος τόμος τῆς ἀνασκαφῆς στὸν Ἅγιο Πολύευκτο (Saraçhane) Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸν John Hayes (1992). Ἀνάλογη ἐπεξεργασία δέχθηκαν ἀπὸ τὸν Jean-Michel Spieser (1996) τὰ βυζαντινὰ ἐφυαλωμένα κεραμικά, τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές στὴν Πέργαμο, ὅπου ἐμφανίζεται ἀνάμεσα στοὺς τρόπους ταξινόμησής τους ἔνας νέος παράγοντας, τὸ σχῆμα.

Ἄλλος τρόπος ἀρχαιολογικῆς δουλειᾶς εἶναι ἡ ἐπεξεργασία παλαιούτερου ἀνασκαφικοῦ ὑλικοῦ βάσει νεώτερων δεδομένων. Εἶναι ἔνα είδος ἀνασκαφῆς, ποὺ νομίζω ὅτι γιὰ πολλοὺς λόγους θὰ γενικευθῇ στὸ μέλλον. Ἀπὸ μὰ τέτοια δουλειὰ τοῦ A.H.S. Megaw ἀναδύθηκε τὸ 1968 ἡ διμάδα τῶν βυζαντινῶν κεραμικῶν, γνωστὴ ἀπὸ τὸ χῶρο εὑρεσής των τὸ 1927, τὰ λουτρὰ τοῦ Ζευξίπου στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ είδος αὐτὸ τῆς ἐρευνας καλλιεργεῖ ἐπίσης ὁ G. Sanders (1995, 2000), ὁ ὅποιος, βασιζόμενος σὲ νεώτερα ἀνασκαφικὰ εύφηματα καὶ σὲ ἀναχρονολόγησεις νομισμάτων, ἐπεξεργάζεται παλαιούτερο καὶ νεώτερο ὑλικό ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τῆς Κορίνθου μὲ σημαντικὰ ἀποτέλεσματα ἐπαναχρονολόγησης καὶ ἀνακατάταξης τῶν κεραμικῶν.

Παράλληλα μὲ τὸ ἀνασκαφικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐφυαλωμένη κεραμικὴ ἡ ἐρευνα ἐπεκτάθηκε καὶ στὰ μὴ

έφυαλωμένα κεραμικά καθημερινής χρήσης. Ο τομέας αύτός γνώρισε μεταπολεμικά ίδιαίτερη ανθηση στις σοσιαλιστικές χώρες (π.χ. Dončeva 1977), έπειδή ή κεραμική άντιμετωπίστηκε ως βιοτεχνία του άνθρωπου στήν υπηρεσία της κοινωνίας και όχι ως προσωπική καλλιτεχνική δημιουργία. Τὰ κεραμικὰ καθημερινῆς χρήσης – μαγειρικά, οίκιακά, άποθηκευτικά και μεταφορᾶς – μήν έχοντας διακόσμηση ταξινομήθηκαν μὲ βάση τὸ σχῆμα τους και κατὰ συνέπεια τίς χρήσεις τους: σὲ συνδυασμὸ μὲ πληροφορίες ἀπὸ γραπτὲς πηγὲς ἔδωσαν στοιχεῖα γιὰ τὰ ὄνόματά τους, τὶς χρήσεις τους, τὴν οἰκονομία, τὸ ἐμπόριο, τὴν τεχνολογία, τὴν μετρολογία και τὸν καθημερινὸ βίο (Μπακιρτζῆς 1989).

Μὲ τὴν ἐπίδραση τῆς στροφῆς τῆς ἔρευνας και τὰ ἐφυαλωμένα κεραμικὰ ἀντιμετωπίστηκαν ως ἀντικείμενα βιοτεχνίας, ἐμπορίου, καθημερινοῦ βίου και πολιτισμοῦ. Τὸ βιβλίο τῆς M. Bajalović - Hadži-Pešić γιὰ τὰ κεραμικὰ τῆς Σερβίας κατὰ τὸ 12ο-15ο αἰώνα (1981), κάνοντας ἀναγωγὲς στὶς ἀπεικονίσεις τῶν κεραμικῶν σὲ τοιχογραφίες, δηλαδὴ στὸν τρόπο χρήσης των, και ἀναζητώντας πληροφορίες ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγὲς γιὰ τὴν ὄνοματολογία τους, ἐντάσσει τὸ ὑλικὸ αὐτὸ στὸ πλαίσιο τοῦ καθημερινοῦ βίου.

Βεβαίως, ἡ μεθοδολογία σὺν τῷ χρόνῳ ἀλλάζει: ἀνάγκες συσχετισμῶν ποὺ βοηθοῦν στὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων γιὰ τὸν τρόπον παραγωγῆς και διακίνησης τῶν κεραμικῶν ἐπιβάλλον λεπτομερέστερες περιγραφὲς και στοχεύσεις, ποὺ ἄλλοτε ἦταν ἀκατανόητοι πλεονασμοί. Παραδείγματος χάριν τὰ σφραγίσματα τῶν βυζαντινῶν ἀμφορέων εἶναι χρήσιμο νὰ δημιουρεύονται ἐφεξῆς όχι μόνα τους σὲ συγκεντρωτικοὺς πίνακες ἀλλὰ μαζὶ μὲ τὸ σχῆμα και τὴ μετρολογία τῶν δοχείων. Γιὰ τὸν ἴδιον λόγον οἱ ἀνάγλυφες παραστάσεις τῶν ἐφυαλωμένων ἀγγείων μὲ λευκὸ πηλὸ θὰ πρέπει νὰ συνοδεύονται ἀπαραίτητα ἀπὸ σχέδια τομῶν και φωτογραφίες τῶν ἀγγείων.

Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ συνεχίστηκε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῶν βυζαντινῶν ἐφυαλωμένων κεραμικῶν, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναδύονται όχι μόνο σκηνὲς τοῦ καθημερινοῦ βίου ἀλλὰ και οἱ αἰσθητικὲς ἀπόψεις και μεταφυσικὲς ἀγωνίες τοῦ βυζαντινοῦ ἀνθρώπου.

Δ. Τὰ τελευταῖα χρόνια, ὁ προσανατολισμὸς στὴν ἔρευνα τῆς βυζαντινῆς κεραμικῆς ἔχει μετατοπιστῇ. Η τάση γιὰ ὁμαδοποίηση τῶν ἀγγείων μὲ βάση τὴ διακόσμηση τους παραχώρησε ἔνα μεγάλο μέρος τῆς θέσης τῆς σὲ θέματα χρονολόγησης και κυρίως προέλευσης και διακίνησῆς τους. Ἀπαντήσεις σὲ ἐρωτήματα χρο-

νολόγησης δίδονταν παλαιότερα και συνεχίζουν νὰ δίδονται κυρίως μέσω στρωματογραφημένων κεραμικῶν σὲ συσχετισμὸ μὲ νομίσματα και ἄλλα χρονολογημένα εύρηματα. Θετικὲς ἀπαντήσεις σὲ θέματα προέλευσης δίδει ἐπίσης ὁ ἐντοπισμὸς ἐγκαταστάσεων κεραμικῶν κλιβάνων και ἐργαστηρίων κεραμικῆς, ἀλλὰ και ἀπορριμμάτων ἐπεξεργασίας κεραμικῶν, ὅπως π.χ. σκάρτα ἀγγεία, ποὺ πετάχθηκαν ως μὴ ἐμπορεύσιμα κοντά, κατὰ κανόνα, σὲ κεραμικὰ ἐργαστήρια (Serres 1992· Παπανικόλα 1996).

Η ἐπεξεργασία τοῦ σκάρτου κεραμικοῦ ὑλικοῦ και μὲ τὴν ἐμπειρία τῆς ταξινόμησης τῶν κεραμικῶν σὲ ὅμιλους μὲ βάση τὴ διακόσμηση τους, ποὺ προϋπέθετε κάποια γνώση τῆς τεχνικῆς ἐπεξεργασίας, ὀδήγησε τὸ ἐνδιαφέρον στὴν ἔρευνα τῆς τεχνολογίας τῆς βυζαντινῆς ἐφυαλωμένης κεραμικῆς. Στὴν κατεύθυνση αὐτὴ κινεῖται και ἡ ἔκθεση στὸ Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ, ποὺ εἶναι ἀφιερωμένη μόνο στὰ κεραμικὰ μὲ ἐγχάρακτο διάκοσμο και στὰ κέντρα παραγωγῆς των (Τέχνη ἐγχαράκτων 1999). Στὸν τομέα αὐτὸ συνέβαλαν οἱ ἔρευνες γιὰ τὴ μεταβυζαντινὴ και τὴ νεώτερη παραδοσιακὴ κεραμικὴ στὴν Ἑλλάδα¹ και σὲ ὅλες τὶς χώρες ποὺ περιβάλλουν τὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου. "Ενα πρόγραμμα συσχετισμοῦ τῶν κατὰ τόπους πορισμάτων θὰ ἔδιδε ἀνέλπιστα συμπερασμάτα γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ χώρου. Ο προσανατολισμὸς αὐτὸς στὴ συνολικὴ ἔρευνα μεμονωμένων ὅμιλων κεραμικῶν – παραγωγή, τεχνολογία, χρονολόγηση, διακίνηση – ἀποτελεῖ τὸ ἐπόμενο στάδιο τῶν γενικῶν ὁμαδοποιήσεων (classifications), ποὺ ἐπικράτησαν στὸ μεσοπόλεμο, και νομίζω ὅτι θὰ βρεῖ στὸ μέλλον συνεχιστές.

Κατ' ἐφαρμογὴ λοιπὸν τῶν δυνατοτήτων ποὺ προσφέρουν οἱ μέθοδοι τῆς σύγχρονης τεχνολογίας βρίσκονται ἐν ἔξελιξι προγράμματα ἀνάλυσης πηλοῦ βυζαντινῶν ἐφυαλωμένων κεραμικῶν, ποὺ στοχεύουν σὲ ὁμαδοποιήσεις μὲ σκοπὸ τὸν ἐντοπισμὸ περιοχῶν παραγωγῆς κεραμικῶν. Σήμερα, κάθε δημιουρεύση κεραμικῆς φύλοδεξεῖ νὰ συνοδεύεται ἀπὸ ἀποτελέσματα ἀνάλυσης πηλοῦ. Τὴ χρησιμότητα, τὶς δυνατότητες ἀλλὰ και τὶς δυσκολίες τῆς μεθόδου αὐτῆς, ποὺ συνίσταται κυρίως στὴ συνομιλία ἀρχαιολόγων και τεχνολόγων στὸ «τί» και «γιατί» ἀναλύουμε, ὑπέδειξαν μὲ θετικὸ τρόπο οἱ A. Megaw και R. Jones (1983) και κατέγραψε τὸ συμπόσιο *Materials Analysis of Byzantine Pottery*, Dumbarton Oaks (1995).

Ε. Η πρόοδος και ὁ κορεσμὸς τῆς ἔρευνας γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ κεραμικὴ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἔρευνα ἡ

1. Μὲ τὴν ἔρευνα τῆς νεώτερης παραδοσιακῆς κεραμικῆς στὴν Ἑλλάδα ἀσχολεῖται τὸ Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμικῆς τοῦ Ίδρυματος τῆς Οἰκογένειας Γ. Ψαροπούλου στὴν Ἀθήνα.

όποια δφείλει πολλά και στηρίχθηκε στή δουλειά τοπικών λογίων, συλλεκτῶν και ἐραστῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπαρχίας και ὑπαίθρου τοῦ 19ου αἰώνα, δημιούργησε πλέον τὴν ἀνάγκη ἀναζήτησης τῶν ὅποιων πηγῶν τῆς στὸ Βυζάντιο και τὴν Ἀνατολή. Αὐτὸς πιστεύω εἶναι και ὁ λόγος ποὺ ἡ Association Internationale pour l'Etude des Céramiques Méditerranéennes (AIECM2), ποὺ ἐδῶ και εἴκοσι πέντε χρόνια ἐκφράζει και διαμορφώνει τὶς τάσεις τῆς ἔρευνας τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς μεσαιωνικῆς κεραμικῆς στὸ χῶρο τῆς Δυτικῆς Μεσογείου, περιλαμβανομένων και τῶν χωρῶν τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς, ἔστρεψε τὸ δο συνέδριο τῆς σὲ ὀλόκληρη τὴν Μεσόγειο και τὸ 7ο συνέδριο ἰδιαίτερα στὸ βυζαντινὸ κόσμο². Εἶναι βέβαια γεγονός ὅτι τὸ 7ο αὐτὸ συνέδριο στηρίχθηκε στὶς βάσεις ποὺ ἔθεσε τὸ πρῶτο συμπόσιο γιὰ τὴ βυζαντινὴ κεραμικὴ, ποὺ ὀργάνωσε τὸ 1987 στὴν Ἀθήνα ἡ Γαλλικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν (*Recherches* 1989).

Ἄπο τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ βυζαντινὴ κεραμικὴ, ἥδη μὲ τὴν ἐμφάνισή της στὴν ἔρευνα τὸ 1907 μὲ τὸ βιβλίο τοῦ Henry Wallis, γιὰ νὰ μορφοποιηθῇ στηρίχθηκε, ἐστὸ και ἐπιφανειακά, στὶς ὅμοιότητές της μὲ τὴν κεραμικὴ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης και ἀργότερα στὶς ὅμοιότητές μὲ τὴν κεραμικὴ τῆς Ἀνατολῆς (Talbot Rice 1930).³ Ο Charles Morgan (1942), μολονότι ἔστρεψε τὸ ἐνδιαφέρον του στὴν καθαρότητα τῆς βυζαντινῆς κεραμικῆς, ἀναγνώρισε τὶς ἀνατολικὲς και δυτικὲς ἐπιδράσεις στὸ πλούσιο ὑλικὸ τῆς Κορίνθου.

Βεβαίως, τὰ βυζαντινὰ ἐφυαλωμένα κεραμικὰ παρουσιάζουν ὅμοιότητες, ὡς πρὸς τὶς τεχνικές διακόσμησης και ἐνίστε ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφία και τὰ διακοσμητικὰ θέματα, μὲ αὐτὰ τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου. Π' αὐτὸ και διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Talbot Rice (1965) ἡ ἀποψὴ ὅτι ἡ βυζαντινὴ κεραμικὴ ἔχει δεχτῇ ἐπιδράσεις και ἀκολουθεῖ πρότυπα ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Τὸ Βυζάντιο ὄντας μέρος ἐν μέρει τῆς Ἀνατολῆς συμμετέχει ἀφομοιωτικὰ στὰ γίγνεσθαι τῆς, τὰ ὅποια και τὰ ἀποδίδει μὲ τὸν κληρονομημένο ἀπὸ τὸν Ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο τρόπο του: ἔνα πιάτο βυζαντινὸ ἔχει ἔνα μέτρο ἐγγενές, ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸ πλούσια διακοσμημένο ἴσλαμικὸ πιάτο. Οἱ ὅποιες, ὡστόσο, σχέσεις τῆς βυζαντινῆς κεραμικῆς μὲ τὴν κεραμικὴ τῆς Ἀνατολῆς δὲν ἔχουν ἐντοπιστῇ σὲ ὅλο τὸ πλάτος τους και τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχει ἐπικεντρωθῆ ἡ ἔρευνά τους στὸν πρῶτο ἐντοπισμὸ ἐπιμέρους εἰκο-

νογραφικῶν και τεχνικῶν ὅμοιοτήτων και διαφορῶν. Συνέδρια γιὰ τὶς βυζαντινο-ἰσλαμικὲς σχέσεις στὴν κεραμική, ἀνασκαφικὲς ἔρευνες σὲ περιοχές τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου και ἄλλες συγκριτικὲς μελέτες (François 1999) φέρονται νέο ὑλικό, ἐντοπίζουν προβλήματα, προτείνουν λύσεις και σταδιακὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δοῦμε ὅμοιότητες και διαφορές ποὺ προηγουμένως δὲν βλέπαμε. Εἶναι γεγονός ὅτι τὴ στιγμὴ αὐτὴ βαδίζουμε σταθερὰ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἔχοντας ἀνάγκη ἀρχαιολόγων, ποὺ θὰ γνωρίζουν και τὴ βυζαντινὴ και τὴν ἀνατολικὴ κεραμική.

Ἡ βυζαντινὴ κεραμικὴ και μάλιστα ἡ τεχνικὴ sgraffito ἐπηρέασε τὴ δυτικὴ κεραμικὴ και σήμερα γνωρίζουμε ὅτι βυζαντινὰ πιάτα ποὺ μέσω τοῦ ἐμπορίου και τῶν προσκυνητῶν ἔφθαναν στὴ Βόρεια Ἰταλία ἀποτέλεσαν στὸ α' μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα πρότυπα πρὸς ἀντιγραφὴ ἀπὸ ντόπια κεραμικὰ ἐργαστήρια τῆς Ἰταλίας. Οἱ βενετούνοι τεχνίτες ἀπέδωσαν τὰ βυζαντινὰ μοτίβα μὲ τὸ δικό τους, και σύμφωνα μὲ τὰ γοῦστα τοῦ κοινοῦ τους, λυρικὸ τρόπο.

Τὴν ἀντίστροφη κίνηση ἀπὸ τὴ Δύση πρὸς τὸ Βυζάντιο ἔθεσε ὅτι μελέτη τῶν κεραμικῶν ἀπὸ τὴν Κόρινθο. Η Theodora Stillwell MacKay (1967), ποὺ συμπλήρωσε τὸ ἔργο τοῦ Charles Morgan, καθιέρωσε ὡς ὅρο τὴ «φράγκικη» κεραμική, χωρὶς νὰ διευκρινίζει τὶ εἶναι «βυζαντινὸ» και τὶ εἶναι «φράγκικο» στὰ κεραμικὰ ποὺ ἀναφέρεται. Ο ἐντοπισμὸς τῶν εἰσηγμένων κεραμικῶν ἀπὸ τὴ Δύση σὲ περιοχές τοῦ Βυζαντίου και τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, ποὺ δέχθηκαν ἀμεσες ἐπιδράσεις λόγω γειτνίασης ἢ ἐπικυριαρχίας σταυροφόρων ἡ Βενετούνοι, εἶναι χοήσμος γιὰ νὰ διατυπωθῇ ἡ ποιότητα τῶν κράσεων. Τὸ θέμα ἔχει προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ιταλῶν ἐπιστημόνων, οἱ δόποι μὲ ἔνα συνέδριο στὴ Σιέννα τὸ 1991 (*La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia*) συγκέντρωσαν τὶς ἀπὸ μακροῦ γενόμενες συζητήσεις και ἀπόφεις των ὅχι μόνο γιὰ τὶς σχέσεις τῆς Ἰταλίας μὲ τὸ βυζαντινὸ ἀλλὰ και ἀπ' εὐθείας μὲ τὸ σταυροφοριακὸ κόσμο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Ἡ ἀναζήτηση διστάκων βυζαντινῆς κεραμικῆς στὰ παράλια και στὰ μεσόγεια τῆς Δυτικῆς Μεσογείου ἔχει ἥδη ἀρχίσει (*Pots sous les mers* 1999: 19-23) και τὸ κυνήγι αὐτὸ θὰ θεομάνει τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ κεραμικὴ τῆς Μεσογείου στὸ σύνολό της. Αὐτὸς εἶναι πιστεύω και ὁ κύριος στόχος τοῦ Συνεδρίου μας.

2. Γιὰ τὸν προσανατολισμὸ και τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς μεσαιωνικῆς κεραμικῆς βλ. τὰ τέσσερα *Bulletins de liaison* και τὰ πρακτικὰ τῶν συνεδρίων τῆς AIECM2: 1. *La céramique médiévale en Méditerranée Occidentale, Xe-XVe siècles*, Valbonne 1978, Paris, CNRS, 1980· 2. *Segundo Colloquio Internacional de cerámica medieval en el Mediterráneo Occidental*, Tolède 1981, Madrid 1986· 3. *La ceramica medievale nel Mediterraneo Occidentale*, Siena-Faenza 1984, Firenze 1986· 4. *A cerámica medieval no Mediterrâneo Ocidental*, Lisboa 1987, Mertola 1991· 5. *VII Colloque sur la céramique médiévale en Méditerranée Occidentale*, Rabat 1991, Rabat 1995· 6. *VII Congrès sur la céramique médiévale en Méditerranée*, Aix-en-Provence 1995, Aix-en-Provence 1997.

ΣΤ. Η βυζαντινή κεραμική τὰ τελευταῖα χρόνια πήρε τὴ θέση τῆς στὶς μεγάλες ἐκθέσεις περὶ Βυζαντίου, ποὺ δργανώθηκαν σὲ πολλὲς πρωτεύουσες τοῦ κόσμου (Λοῦβρο 1992, Βρετανικὸ Μουσεῖο 1994, Μετροπολιτικὸ Μουσεῖο Νέας Υόρκης 1997, Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ 1997) καὶ βοήθησαν τὸ διεθνὲς κοινὸν νὰ ἔλθει σὲ ἐπαρφὴ μὲ τὸ μὴ δρθολογικὸ Βυζάντιο καὶ νὰ μεταβάλει τὴν ἀποψή του περὶ τῆς παροχμασμένης αὐτοκρατορίας (Bas Empire). Ή βυζαντινὴ ἐφυαλωμένη κεραμικὴ στὴν ἀναλυτικὴ βιβλιογραφίᾳ ἔως τὸ 1994, ποὺ συγκέντρωσε ἡ Véronique François (1997), ἀριθμεῖ 543 τίτλους, εἶναι δηλαδὴ ἔνα κεφάλαιο τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας μὲ ὑποκεφάλαια. Άπαιτεῖ ἔξειδικευμένες γνώσεις καὶ εἰδικοὺς ἐπιστήμονες, οἱ ὅποιοι θὰ πρέπει νὰ συνεργαστοῦν μὲ ἄλλους εἰδικοὺς ἀφ' ἐνὸς ἀλλὰ καὶ μὲ ἐπαγγελματίες κεραμίστες ἀφ' ἑτέρουν. Οἱ εἰδικευμένοι στὴ μεσαιωνικὴ κεραμικὴ ἀρχαιολόγοι πρέπει νὰ ἔτοιμαστοῦν ἀπὸ τὰ Πανεπιστήμια, νὰ ἔξασκηθοῦν στὰ ἔρευνητικὰ κέντρα, τὶς Ὑπηρεσίες καὶ τὶς μαχόμενες ἀρχαιολογικές ὅμαδες, καὶ νὰ σφυρηλατήθουν στὶς διεπιστημονικὲς συνεργασίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bajalović 1981 : BAJALOVIĆ - HADŽI-PEŠIĆ (M.). – *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1981.

British Museum 1994 : *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections* (ed. D. Buckton), British Museum 1994.

Ceramica nel mondo bizantino 1993 : *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia*, Atti del Seminario, Certosa di Pontignano (Siena), 11-13 marzo 1991 (a cura di S. Gelichi), Firenze 1993.

Dončeva 1977 : DONČEVA-PETKOVA (L.J.). – *Blgarska bitova keramika. Prez rannotosrednovekovie (vтората половина на VI края на X в.)*, Sofia 1977.

François 1997 : FRANÇOIS (V.). – *Bibliographie analytique sur la céramique byzantine à glaçure. Un nouveau outil de travail*, Istanbul - Paris 1997.

François 1999 : FRANÇOIS (V.). – *Céramiques médiévales à Alexandrie. Contribution à l'histoire économique de la ville*, Le Caire 1999 (Etudes Alexandrines 2).

Hayes 1992 : HAYES (J.W.). – *Excavations at Sarayhan in Istanbul, 2: The Pottery*, Princeton 1992.

Kastelli, Khania 1997 : *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khania 1970-1987* (eds. E. Hallager, B.P. Hallager), I:1. From the Geometric to Modern Greek Period, Stockholm 1997.

Louvre 1992-1993 : *Musée du Louvre, 3 novembre 1992 - 1er février 1993, Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Paris 1992.

Materials 1997 : *Materials Analysis of Byzantine Pottery* (ed. H. Maguire), Washington, D.C. 1997.

Megaw 1968 : MEGAW (A.H.S.). – *Zeuxippus Ware*, BSA 63 (1968), 67-88.

Megaw, Jones 1983 : MEGAW (A.H.S.), JONES (R.E.). – *Byzantine and Allied Pottery: A Contribution by Chemical Analysis to Problems of Origin and Distribution*, BSA 78 (1983), 235-263.

Glory of Byzantium 1997 : *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261* (eds. H.C. Evans, D. Wixom), New York, The Metropolitan Museum of Art, 1997.

Morgan 1942 : MORGAN (C.H.). – *The Byzantine Pottery, Corinth XI*, Cambridge, Mass. 1942.

Μουσείον Μπενάκη 1999 : Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ (Δ.), Μαυρικίου (Φ.Ν.), Μπακιρτζῆς (Χ.). – *Βυζαντινὴ κεραμικὴ στὸ Μουσεῖο Μπενάκη*, Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀθῆνα 1999 – PAPANIKOLA-BAKIRTZI (D.), MAVRIKIOU (F.N.), BAKIRTZIS (CH.). – *Byzantine Glazed Pottery in the Benaki Museum*, Athens 1999.

Μπακιρτζῆς 1989 : ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ (Χ.). – *Βυζαντινὰ τουνταλάγηνα*, Ἀθῆνα 1989.

Παπανικόλα 1996 : ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ (Δ.). – *Μεσαιωνικὴ ἐφναλωμένη κεραμικὴ τῆς Κύπρου. Τὰ ἔργαστηα Πάφον καὶ Λάπτηθον*, Θεσσαλονίκη 1996.

Pots sous les mers 1999 : *Vingt mille pots sous les mers* (éd. H. Amouric, Fl. Richer, L. Vallauri), Musée d'Istres, 27 mai - 28 novembre 1999, Aix-en-Provence 1999.

Recherches 1989 : *Recherches sur la céramique byzantine*, Actes du colloque organisé par l'Ecole Française d'Athènes et l'Université de Strasbourg II (Centre de Recherches sur l'Europe Centrale et Sud-Orientale), Athènes, 8-10 avril 1987 (éd. V. Déroche, J.-M. Spieser), BCH Suppl. XVIII, Athènes - Paris 1989.

Sanders 1995 : SANDERS (G.D.R.). – *Byzantine Glazed Pottery at Corinth to c. 1125*, Birmingham 1995 (PhD thesis).

Sanders 2000 : SANDERS (G.D.R.). – *New Relative and Absolute Chronologies for 9th to 13th Century Glazed Wares at Corinth: Methodology and Social Conclusions*, στό: *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes* (eds. Kl. Belke, Fr. Hild, J. Koder, P. Soustal), Wien 2000, 153-173.

Serres 1992 : *Ceramic Art from Byzantine Serres* (eds. D. Papanikola-Bakirtzis, E. Dauterman Maguire, H. Maguire et al.), Urbana - Chicago 1992 (Illinois Byzantine Studies III).

Spieser 1996 : SPIESER (J.-M.). – *Die byzantinische Keramik aus der Stadtgrabung von Pergamon*, Berlin - New York 1996 (Pergamene Forschungen 9).

Stevenson 1947 : STEVENSON (R.B.K.). – *The Pottery, The Great Palace of the Byzantine Emperors*, First Report 1935-1938, Oxford 1947, 29-63.

Stillwell MacKay 1967 : STILLWELL MACKAY (TH.). – *Byzantine and Frankish Pottery from Corinth*, Hesperia 36 (1967), 249-305.

Talbot Rice 1930 : TALBOT RICE (D.). – *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford 1930.

Talbot Rice 1965 : TALBOT RICE (D.). – *The Pottery of Byzantium and the Islamic World*, *Studies in Islamic Art and Architecture in Honor of Professor K.A.C. Cresswell* (ed. C. Geddes), Le Caire 1965, 194-236.

Τέχνη ἐγχαράκτων 1999 : *Βυζαντινὰ ἐφναλωμένα κεραμικά. Ἡ τέχνη τῶν ἐγχαράκτων* (ἐπι. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ), Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ, Ἀθῆνα 1999 – *Byzantine Glazed Ceramics. The Art of Sgraffito* (ed. D. Papanikola-Bakirtzi), Museum of Byzantine Culture, Athens 1999.

Yakobson 1979 : YAKOBSON (A.). – *Keramika i keramicheskoe proizvodstvo srednevekovoj Tavriki*, Leningrad 1979.